

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Josua van Iperen (1726-1780) : gereformeerd predikant ten tijde van de Verlichting
Peene, Willem

Citation

Peene, W. (2017, January 12). *Josua van Iperen (1726-1780) : gereformeerd predikant ten tijde van de Verlichting*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/45480>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/45480>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/45480> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Peene, Willem

Title: Josua van Iperen (1726-1780) : gereformeerd predikant ten tijde van de Verlichting

Issue Date: 2017-01-12

Inleiding – ‘Hoop in dunne rook vervlogen’

De tekenaar Hendrik Pothoven (1725-1807) moet een enigszins uitgebluste persoon voor zich hebben gezien toen de Zeeuwse predikant Josua van Iperen in 1773 voor hem poseerde. Het resultaat was een portret van een man met kalend voorhoofd, die met een mismoedige trek op zijn vol en vlezig gelaat melancholiek voor zich uit staart. Drie knoopjes van zijn jas staan open; hij had de gewoonte daar zijn hand door te steken.¹ Een ‘welgelykend pourtrait’ dat naar het leven getekend is, oordeelde zijn vriend, de Veerse secretaris Jacobus Ermerins (1725-1795).²

De matheid die de man uitstraalt is wellicht gelegen in het feit dat er in deze jaren een diepe troosteloosheid over hem gekomen was. Dikwijls vertoefde hij in somber gepeins in zijn studeerkamer. Hij was tot de trieste conclusie gekomen dat er voor hem in het vaderland geen toekomst was. Daarom besloot hij uiteindelijk zijn geluk te beproeven te Batavia. In zijn afscheidsprek van de gemeente Veere sprak hij bittere woorden. Een glansrijke carrière was hem voorgespiegeld, maar niets was er van uitgekomen:

Mijne jaaren klommen ondertusschen, en mijne hope op een gelukkige verplaatsinge, niet zoo zeer voor my, als voor mijn lieve kinderen, vervloog in eenen dunnen rook.³

Wat was de oorzaak van deze teleurstelling? Ogenschijnlijk was Van Iperen een succesvol man. Hij was doctor in de filosofie, lid van vooraanstaande genootschappen en zijn publicaties werden meestal welwillend ontvangen. Tweemaal stond hij op de nominatie voor hoogleraar in de wijsbegeerte, hoewel het niet tot een benoeming kwam. In biografische lemmata wordt hij geprezen om zijn geleerdheid, zijn zachtaardig karakter en menslievendheid. De Utrechtse hoogleraar theologie Hermanus Bouman (1789-1864) beweerde zelfs dat Van Iperen zo begaafd was dat niet viel te zeggen in welke tak van wetenschap hij het meeste uitblonk.⁴ Wellicht praatte hij de Bataviase predikant Hermanus Wachter (1744-1805) na, die over Van Iperen zei dat hij uitmuntte in verschillende wetenschappen.⁵ Onwillekeurig

1 Zie voor deze hem kenmerkende houding de afbeelding van een kopergravure van de commissie ter verbetering van de rijmsalmen, in: P.J. Buijnsters, Hella S. Haase en D. Wolthers, *Betje Wolff en Aagje Deken* (Amsterdam 1979) 30.

2 Jacobus Ermerins, *Eenige Zeeuwsche oudheden uit echte stukken opgehelderd* I (Middelburg 1790) 209.

3 Josua van Iperen, *Afscheid van de classis Walcheren en de gemeente van Ter Veere nevens de eerste leerrede op het Oost-Indisch compagnie-schip Europa* (Amsterdam 1779) 73.

4 Hermanus Bouman, *Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare hoogeleraars, grootendeels uit ongedrukte of zeldzame bescheiden* II (Utrecht 1847) 315.

5 Hermanus Wachter, *Lyk- en lof-rede op den wel eerwaarden en zeer geleerden heere Josua van Iperen* (Amsterdam 1781) 28.

doet Van Iperen denken aan zijn tijdgenoot Johannes Florentius Martinet (1729-1795), de gevierde predikant die eveneens was gepromoveerd in de filosofie, over gelijksoortige onderwerpen schreef en evenmin hoogleraar werd.⁶

De vraag rijst waarom Van Iperen, die we nog zullen leren kennen als een tamelijk eerzuchtig man, zo verbitterd afscheid nam van zijn vaderland. Soms wordt geopperd dat er in Nederland geleerde mannen van uitstekende verdiensten waren die niet werden opgemerkt en zelfs werden miskend of gedwarsboomd. Van Iperen zou gedeeld hebben in dit droevige lot.⁷ Ook wordt vragenderwijs dan wel stellig beweerd dat zijn werkzaamheden voor de nieuwe psalmberijming van 1773 en vooral het verslag dat hij daarvan deed in zijn meest bekende publicatie, de *Kerkelyke historie van het psalm-gezang*, zijn carrière gebroken zouden hebben. In dit werk beschreef hij niet alleen de geschiedenis van het psalmzingen door de eeuwen heen, maar gaf hij ook een gedetailleerde beschrijving van de werkzaamheden van de commissie. Niets menselijks was deze commissie vreemd, zo blijkt uit het verslag. Deze openhartigheid zou geleid hebben tot minder waardering voor de opsteller ervan.⁸

Men kan echter de vraag stellen of Van Iperen inderdaad zo veelzijdig, geleerd en innemend was als wel wordt voorgesteld. Behalve loffelijke getuigenissen klinken er namelijk ook andere geluiden. Niet iedereen was tevreden over zijn wetenschappelijke kwaliteiten. En wat zijn inborst betreft werd hij ook wel omschreven als 'een der zonderlingste, onverdraagzaamste en meest fanatieke karakters'.⁹ De geluiden over Van Iperen zijn, kortom, niet eenduidig.

In ieder geval zag hij zichzelf als een vooruitstrevend man. In zijn zojuist genoemd werk over het psalmzingen omschreef hij zichzelf als iemand die

alle die Nieuwigheden voor Verbeteringen en Hervormingen van den Openbaaren Godsdienst aanzie: zelfs in zoo verre dat ik my (...) vry gunstig uitlaate over de nuttigheid der invoeringe van eenige nieuwe Evangelische Lofzangen.¹⁰

In zijn reeds gememoreerde afscheidspraak kenschetste Van Iperen zijn eigen verkondiging als 'evangelisch' en sprak hij tevens lovend over 'onfeilbaare proefonder-

6 Zie over J.F. Martinet: Bert Paasman, *J.F. Martinet. Een Zutphens filosoof in de achttiende eeuw* (Zutphen 1971).

7 P.G. Witsen Geysbeek, *Biographisch, anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters* III (Amsterdam 1822) 488-489.

8 Roel A. Bosch, *En nooit meer oude psalmen zingen. Zingend geloven in een nieuwe tijd 1760-1810* (Zoetermeer 1996) 104; Arthur L. Legger, *Onrust in Zeeland 1775-'79. Opmerkingen over de invloed van de gereformeerde religie in de Republiek tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw* (ongepubliceerde doctoraalscriptie UvA Amsterdam 1994) 2, 3.

9 J. Hageman J.Cz., 'Geschied- en aardrijkskundig overzicht van Java op het einde der achttiende eeuw' in: *Tijdschrift voor Indische taal-, land-, en volkenkunde* IX (Batavia 1860) 416.

10 Josua van Iperen, *Kerkelyke Historie van het Psalm-Gezang der Christenen, van de dagen der apostelen af tot op onzen tegenwoordigen tyd toe; en inzonderheid van onze verbeterde nederduitsche Psalmberijminge: uit echte gedenkstukken saamgebracht* II (Amsterdam 1778) iv.

vindelyke natuurkunde'.¹¹ Het begrip 'evangelisch' is verre van eenduidig, want vogels van diverse pluimage tooiden zich ermee, maar wel mogen we eruit afleiden dat Van Iperen niet veel ophad met dogmatische leerstellingen.¹² Zijn ontboezeming over de proefondervindelijke natuurkunde laat doorschemeren dat hij openstond voor de resultaten van de eigentijdse wetenschap.

Zijn uitlatingen doen dan ook vermoeden dat Van Iperen niet zomaar te rubriceren valt onder een bepaalde categorie predikanten: de indelingen die gewoonlijk worden gehanteerd, zoals traditioneel, conservatief, liberaal, verlicht, voldoen in zijn geval niet of nauwelijks – zoals evenmin in dat van andere achttiende-eeuwse collega's. Figuren als Van Iperen maken duidelijk dat dergelijke rubriceringsschema's veel te grofmazig zijn. Opvattingen die ons tegenstrijdig lijken, zijn dat in de beleving van de achttiende-eeuwer soms in het geheel niet.¹³ Bundels als *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland* en *Verlichting in Nederland 1650-1850. Vrede tussen rede en religie?* laten zien dat het loont om oog te hebben voor de eigenheid en verscheidenheid van denkers en geleerden.¹⁴ Zo blijkt uit laatstgenoemde bundel dat de voor verlichte predikant versleten Johannes Vlak ook orthodoxe standpunten innam. De Amsterdamse predikant en hoogleraar Jacob van Nuys Klinkenberg was enerzijds behoudend, maar had anderzijds duidelijk verlichte trekken. De predikant-dichter Jan Scharp, die in zijn tijd werd gekarakteriseerd als 'verlichte vriend van duisterlingen', wordt zelfs gekenschetst als 'theoloog van de Verlichting sans Lumières'.¹⁵

Het maakt een kenschets van iemand als Van Iperen er niet eenvoudiger op maar toch wil ik in dit proefschrift daartoe een poging wagen. Een uitvoerige studie van een 'gewone' gemeentepredikant van een bepaalde signatuur ten tijde van de Verlichting kan namelijk dienstig zijn in het huidige debat over de Verlichting, omdat hier een tamelijk nauw omschreven set denkbeelden gekoppeld kan worden aan een even nauw omschreven sociale en intellectuele categorie.

Zoals bekend lijkt het verschijnsel Verlichting te ontglippen aan een eenduidige interpretatie. Het debat over wat Verlichting nu eigenlijk is, en hoe de relatie ervan

11 Van Iperen, *Afscheid*, 49, 64.

12 J. van den Akker, 'Nieuwlichterij of bijbels geloven? De evangelische beweging in de achttiende eeuw', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 27 (2003) 18-36.

13 Zie Ernestine van der Wall, 'Religie en Verlichting: een veelzijdige verstandhouding', in: Ernestine van der Wall en Leo Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007) 13-35; Jan Wim Buisman, 'Inleiding: vreemde verlichting', in: Jan Wim Buisman (ed.), *Verlichting in Nederland 1650-1850. Vrede tussen rede en religie?* (Nijmegen 2013) 10-12.

14 Ernestine van der Wall en Leo Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007; 2e druk 2008); Jan Wim Buisman (ed.), *Verlichting in Nederland 1650-1850. Vrede tussen rede en religie?* (Nijmegen 2013).

15 Peter Buijs, 'Tussen verlichting en religie. De publicitaire carrière van Johannes Vlak (1634-1690)', 17, 23, 24; Ernestine van der Wall, 'Samenleving onder spanning of de relatie tussen godsdienst en sociale cohesie', 131; Roel Bosch, 'Verlichte vriend van duisterlingen: Jan Scharp (1756-1828)', 72, alle in: Jan Wim Buisman (ed.), *Verlichting in Nederland*.

tot godsdienst te karakteriseren is, wordt al vele decennia gevoerd. Heeft de Verlichting een zeker uniform karakter? Of dient zij eerder als een etiket voor een scala aan opvattingen? Is de Verlichting vooral antireligieus van aard? Of is een combinatie van verlichte en godsdienstige denkbeelden mogelijk – en ook verwerkelijkt? Het zijn belangrijke vragen die nog steeds volop in discussie zijn. Hier volsta ik met een beknopte schets van de hoofdpunten van het debat waarbij ik mij beperk tot de huidige stand van zaken, vooral met betrekking tot de relatie tussen Verlichting en religie.

Voor een zekere uniformiteit van het fenomeen Verlichting pleitten in een voorgaande generatie historici vooraanstaande geleerden en kenners van de Verlichting als Ernst Cassirer, Paul Hazard en Peter Gay. Nadien heeft iemand als John Pocock daarentegen betoogd dat er geen sprake is van één Verlichting maar van een familie van Verlichtingen, variërend van religieus tot antireligieus. Pocock staat in deze zienswijze bepaald niet alleen. Het debat lijkt telkens tussen deze twee polen, uniformiteit en diversiteit, heen en weer te gaan.

Het is Jonathan Israel die opnieuw, in de lijn van Cassirer, Hazard en Gay, een krachtig pleidooi voert voor een interpretatie van de Verlichting als een coherent verschijnsel. Daarbij is voor hem het eigene van de Verlichting gelegen in een seculiere wijze van denken. Weliswaar onderkent hij dat er een gematigde hoofdstroom is, maar deze maakt naar zijn overtuiging niet de essentie van de Verlichting uit. Het wezen van de Verlichting is volgens Israel per definitie seculier. De radicale Verlichting is in zijn ogen 'de' Verlichting. De gematigde Verlichting is dat niet – zij gaat uit van geloof in de schepping, goddelijke voorzienigheid, een goddelijke oorsprong van de moraal, de unieke betekenis van Christus en de onsterfelijkheid van de ziel. Deze gematigdheid valt aan te treffen in een drietal belangrijke stelsels: neo-cartesianisme, newtonianisme en het Leibniz-Wolffianisme. De radicale Verlichting daarentegen is materialistisch, democratisch, antitheologisch en kampvechter voor de absolute vrijheid van denken. Spinoza, Bayle en Diderot gelden als de vooraanstaande figuren die de radicale Verlichting gestalte geven.¹⁶

De visie van Israel is, vanzelfsprekend, op verschillende punten niet onweersproken gebleven. Naar aanleiding van zijn beklemtoning van het antitheologische karakter van de Verlichting, wenst David Sorkin bijvoorbeeld nuanceringen aan te brengen door te spreken van een driestromenland. Sorkin situeert de radicale Verlichting naast de gematigde Verlichting die op haar beurt geflankeerd wordt door de religieuze Verlichting. Deze religieuze Verlichting, die de gematigde deels overlapt, waaiert uit in een protestantse, joodse en katholieke Verlichting. Sorkin is van oordeel dat juist de gematigde vormen van Verlichting het radicale denken mogelijk maakten.¹⁷ Voor ons onderzoek is de these van Sorkin van minder belang.

16 Jonathan I. Israel, *Radical Enlightenment: Philosophy and the making of modernity* (Oxford 2001) Nederlandse vertaling: *Radicale verlichting. Hoe radicale Nederlandse denkers het gezicht van onze cultuur voorgoed veranderden* (Franeker 2005) 17-35.

17 David Sorkin, *The religious Enlightenment. Protestants, Jews and Catholics from London to Vienna*

Vermij heeft overtuigend aangetoond dat Verlichting niet alleen bestaat uit een aantal filosofische concepten, maar verweven is met politieke en maatschappelijke constellaties, en hoe binnen de kerkelijke gemeenschap verschillende antwoorden werden gegeven, variërend van afwijzing tot voorzichtige verwerking van nieuwe denkbeelden, met name het benadrukken van deugdzaamheid en menselijkheid.¹⁸

In dit internationale debat over de Verlichting kan het zoals gezegd dienstig zijn om het leven en denken van een ‘gewone’ achttiende-eeuwse predikant als Josua van Iperen te bestuderen, om scherper te krijgen hoe in Nederland werd omgegaan met het gedachtegoed van de Verlichting. De visie van een gewone predikant in die tijd, zijn interesses, en de keuzes die hij maakte, kunnen ons helpen om kritisch te kijken naar onze sjablonen van de Verlichting. Bij Van Iperen zullen we typisch gematigd verlichte ideeën tegenkomen zoals een brede encyclopedische gerichtheid, een afkeer van dogmatiek en confessionalisme; een streven naar meer tolerantie, een optimistischer mensbeeld en een concentratie op ethiek. Van Iperen staat daarin niet alleen, maar kan gezien worden als een exponent van een grote middengroep van predikanten. Het is de moeite waard zijn gedachtegoed aan een nader onderzoek te onderwerpen.

Centraal staat in deze dissertatie dan ook de vraag op welke wijze Van Iperen zijn weg zocht in het spanningsveld tussen orthodox geloof en Verlichting. Hoe kwam dit tot uitdrukking in zijn werk als theoloog, wijsgeer en historicus? Door welke paradigma's liet hij zich leiden op het gebied van sterrenkunde en navigatie, natuurlijke historie en geneeskunde?

Behalve enkele beknopte biografische overzichten en een onderzoek naar een deelaspect van zijn werk is tot nog toe geen uitvoerige studie aan Van Iperen gewijd.¹⁹ We beschikken over een beknopte autobiografie, maar deze behelst niet veel meer dan een opsomming van zijn publicaties.²⁰ Ook zijn vriend en collega Jona Willem te Water vertrouwde enkele gegevens over Van Iperen toe aan het papier, maar deze zijn helaas zeer summier.²¹

Het eerste deel van deze studie betreft zijn levensloop. In de eerste twee hoofdstukken worden zijn afkomst, jeugd- en studiejaren geschetst. De drie daarop volgende

(Princeton 2008) 1-21. Uit de veelheid van recente literatuur voor een recent overzicht van de discussie over de Verlichting ook John Robertson, *The case for the Enlightenment. Scotland and Naples 1680-1760* (Cambridge 2005) 1-51.

18 Rienk Vermij, *De geest uit de fles. De Verlichting en het verval van de confessionele samenleving* (Amsterdam 2014).

19 Zo verschenen onder meer: BL V 276, 277; Arthur Legger, *Het sluitende bewijs. Opmerkingen over providentiële geschiedschrijving* (ongepubliceerde scriptie, Amsterdam 1994); BWPGN IV, 461-467; NNBW IV, 799, 800; BWN IX 27-32; F. Nagtglas, *Levensberigten van Zeeuwen, zijnde een vervolg op P. de la Rue, Geletterd, staatkundig en heldhaftig Zeeland voor het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen I* (Middelburg 1888) 455-464; B. Glasius, *Godgeleerd Nederland. Biographisch woordenboek van Nederlandsche Godgeleerden II* ('s Hertogenbosch 1853) 190-193; Witsen Geysbeek, *Biographisch, anthologisch en critisch woordenboek*, 488-493.

20 ZB, HS. 3632.

21 ZB, HS. 3020. Jack de Mooij, *Jona Willem te Water. Historicus en theoloog tussen traditie en Verlichting* (z.p. 2008).

hoofdstukken brengen zijn verdere leven ter sprake dat verweven is met zijn predikantenloopbaan te Lillo, Veere en Batavia.

In het tweede deel van de dissertatie wordt nader ingegaan op verschillende dimensies en aspecten van zijn leven, inclusief zijn uiteenlopende interesses. Het zesde tot en met het achtste hoofdstuk laten dat deel van zijn werkzaamheden zien waarbij hij moest laveren tussen kerk en staat. Als predikant diende hij niet alleen zijn eigen gemeente, maar kwam hij ook in veelvuldig contact met de overheid. Ook diende hij de kerk in haar geheel door zijn lidmaatschap van de classes, in het bijzonder de classis Walcheren die verschillende commissies rijk was. Verder leverde hij een aandeel aan de totstandkoming van de psalmberijming van 1773. Het negende tot en met het elfde hoofdstuk zijn gewijd aan zijn werkzaamheden die hij als geleerde heeft uitgeoefend. Aan bod komt zijn filosofische, exegetische en historische arbeid.

In de laatste vier hoofdstukken wordt aandacht geschonken aan Van Iperens interesse in tal van wetenschappen. Hij was een enthousiast genootschapsman en liet veelvuldig van zich horen op het gebied van sterrenkunde, biologie en geneeskunde. De gedachten die hij over diverse onderwerpen ventileerde, geven een boeiend amalgaam te zien van zijn denkbeelden. Zij bieden ons inzage in de manier waarop een achttiende-eeuwse predikant zijn weg zocht tussen geloof en wetenschap.

Hoewel Van Iperen zich op veel terreinen heeft bewogen, hield hij zich niet met politiek bezig. Hij is duidelijk Oranjegezind, maar hij doet in zijn geschriften geen politieke uitspraken, afgezien van een enkel lovend woord in een gedicht of in het opdragen van een boek.

Tenslotte, de onderhavige studie is – zo kwam reeds zijdelings aan de orde – een biografie. Nog een enkel woord daarover. Uiteraard wordt binnen het genre van de biografie gekozen voor de zogenaamde *high biography*. Deze wil kritisch van aard zijn en gebaseerd op feiten, in tegenstelling tot de *low biography*, die een herdenkingsbiografie is en juist bepaalde onwelgevallige informatie links laat liggen. Na lange tijd in diskrediet verkeerd te hebben, heeft de biografie zich weten te ontworstelen aan het negatieve imago dat lange tijd aan haar kleefde als zijnde niet-wetenschappelijk.

Inmiddels is de kritische biografie ook binnen de academische wereld geaccepteerd, mits voldaan wordt aan de eis dat het leven van de gebiografeerde persoon op een wetenschappelijk verantwoorde manier in zijn tijd wordt geplaatst door gedegen onderzoek met verifieerbaar bronnenmateriaal.²² Een vereiste dat terecht is en dat zeker de goedkeuring van Van Iperen zou hebben kunnen wegdragen. Want, zo merkte hij zelf reeds op over biografieën die meer lofredes waren dan beschrijvingen van het werkelijke leven: ‘niets mishaaft er meer aan de levensbeschrijvingen dan de gapingen die erin voorkomen’.²³

²² Hans Renders, *De zeven hoofdzonden van de biografie. Over biografen, historici en journalisten* (Almere 2008) 6,7,17, 52, 53.

²³ ZB, HS. 3924, Josua van Iperen, *Iets over het naive*, 3.